

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ У ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Демократизація суспільств, посткомуністичних також, пов'язана з комплексом проблем та умов, розв'язання і створення яких дає змогу консолідувати політичну еліту й усе суспільство навколо демократичних вартостей і перейти до реальної демократії, а не користуватися її «сурогатами», характерними для перехідних періодів. Завданням демократизації, як етапу демократичного транзиту, за визначенням Р. Даля, є створення умов, які дають змогу всім політичним силам відкрито й легально конкурувати у вільних та чесних виборах і реалізувати таким чином формулу сучасної демократії (або поліархії) як “змагання відкритого для участі” [1, с. 80]. Ця формула демократії буде неповною без інституту політичної опозиції, тобто інституту артикуляції та захисту прав меншості. Без цього інституту неможлива й повноцінна політична конкуренція. Р. Даль слушно вказує, що за відсутності права на опозицію право брати участь у виборах є достатнього “оголеним” [2, с. 5].

Наявність та функціонування інституту політичної опозиції є не тільки важливою ознакою сучасної ліберальної демократії, а й чинником і мірою демократизації політичних режимів. Формування дієвого інституту опозиції є однією (хоча й не визначальною) з умов поглиблення демократизації суспільства та влади в Україні. Це актуалізує аналіз і теоретичне осмислення особливостей становлення опозиції як політичного інституту – чинника демократизації суспільства в Україні. Метою цієї статті є висвітлення ролі опозиції як політичного інституту в контексті демократичних трансформацій.

Проблематика становлення та інституціалізації політичної опозиції добре розроблена в західній політичній науці. Методологічні засади функціонування політичної опозиції та її взаємовідносини з політичним режимом обґрунтували Р. Даль, Й. Шумпетер, М. Дюверже, Дж. Сарторі, А. Лейпхарт, С. Роккан, С. Ліпсет. Роль політичної опозиції в процесах демократичного транзиту, становлення багатопартійності досліджували Ф. Шміттер, Х. Лінц, Г. О'Доннелл, Т. Карл, Л. Раймонд, Л. Пшеворський, В. Васович. З огляду на деяку подібність суспільного середовища та перебігу суспільних процесів цікавими є роботи про опозицію російських політологів Ю. Мельвіля, В. Гельмана, Г. Голосова, С. Поршакова, Л. Шевцової, П. Циганкова та ін.

В Україні проблематика політичної опозиції аналізується і на рівні публіцистичного політичного аналізу (К. Бондаренко, Т. Батенко), де часто акцентується на фрагментарних явищах, особливо на міжособистісних конфліктах в середині політичної еліти, і в теоретичних працях українських політологів В. Якушика, В. Бабкіна, В. Литвина, М. Михальченка, С. Рябова, М. Томенка, В. Полохала, А. Колодій, Ю. Шведа та ін. Динаміка політичного процесу в Україні, зміни

у співвідношенні політичних сил зумовлюють потребу подальшого дослідження інституту політичної опозиції як механізму саморегуляції та розвитку суспільства.

Опозиційність - це явище, яке характерне для всіх спільнот та суспільств. Оскільки об'єктивною основою її виникнення є різноманітність і суперечливість суспільних інтересів та неможливість політичної системи інтегрувати цю різнорідність інтересів, враховувати її в процесах прийняття рішень. Інститут політичної опозиції з цього погляду є інституціоналізацією групових конфліктів (на чому акцентував увагу Й. Шумпетер), що є об'єктивними та неминучими в будь-якому суспільстві, а найважливіше - механізмом їх легалізації і розв'язання. Опозицію часто інтерпретують як будь-який вияв незгоди, інакомислення, незадоволення, що виявляється у формі дисидентства, бунтарства, протесту і навіть аномії - несприйняття чинного ладу. Часто опозицію ототожнюють з критиканством. У такому випадку панівна група оголошує її як негативне, дестабілізуюче для суспільної системи явище (і вона може бути такою по суті), що є основою для репресій проти незгодних; до того ж ігнорується реальність опозиційних поглядів та настроїв. Неорганізовані, інституційно неформлені вияви незадоволення за умови їх масовості або радикального та деструктивного характеру справді можуть стати загрозою для стабільності суспільної системи, що підтверджує потребу легалізації цього інституту. Без сумніву, слід "чітко розрізняти умови існування опозиції як певних критичних стосовно влади настроїв і опозиції як легалізованого політичного інституту" [3, с. 99]. У політичних режимах, де опозиція не легалізована, конфлікт між опозиційними силами і режимом здатний мати деструктивний вплив. Легальна опозиція (характеристики легальної опозиції див. у Х. Лінца: [4, с.67]) існує в демократичних суспільствах як політичний інститут, без якого основний принцип демократії – принцип суверенітету народу (тобто влади більшості) може призвести до її тиранії. Він уможливує в публічний та легальний спосіб артикуляцію інтересів та незадоволення меншості. Міра демократизму режиму та його політики вимірюється тим, які права визнано за меншістю. У такому сенсі опозиція є політичним інститутом, створеним для висловлювання і відстоювання інтересів меншості, які відрізняються від інтересів, що реалізуються урядом, тобто інтересів більшості. Опозиція не лише позбавляє більшість монополії на істину, але й дає шанси меншості реально впливати на політичний процес у рамках правових норм.

Проте для функціонування ліберальної демократії важливіше те, що опозиція є не лише виразником інтересів меншості та гарантом її прав, але й інституціоналізованою, легальною формою політичної конкуренції, змагання та боротьби політичних сил (представлених політичними партіями чи блоками, коаліціями) за владу через висунення й відстоювання альтернативних позицій та програм і боротьбу за їхню електоральну підтримку. У такому сенсі політичну опозицію розглядають як політичну силу (контр-еліту), що зазнала поразки на виборах, та протистоїть панівній силі або панівному блоку політичних сил; не перебуває при владі (або принаймні не представлена у виконавчій владі), формує їй політичну альтернативу щоб стати панівною силою після наступних виборів. Тоді класичні функції політичної опозиції можна описати формулою: критика, контроль, альтернатива. Легальність інституту опозиції, зазначає І. Шапіро, зумовлює визнання переможеними не тільки законності поразки, а й те, що деколи вони діяльно беруть участь у проведенні політики, проти якої виступали, а переможці є достатньо мудрими, щоб не зловживати своєю нинішньою стратегічною перевагою і розуміти, що мудріше ставитися до чинної опозиції терпимо, більше того – цінувати її, навіть якщо це обмежує міру реалізації їхніх цілей у конкретній ситуації [Див.: 5, с. 77]. Роль політичної опозиції як інституту політичної змагальності є важливою з огляду на те, що „конкуренція політичних партій веде до того, що реалізація влади дедалі більше і більше обмежується чинними законами, а отже, її характер стає дедалі поміркованішим” [6, с. 63]. Ця роль особливо важлива у період трансформації суспільства та його політичної системи, коли авторитарна еліта де-факто зберігає і прагне усіма засобами зберігати й надалі монопольний контроль над владою.

Політична конкуренція та політичний плюралізм, що є неодмінною умовою для розвитку демократичних інститутів і цінностей, у транзитних суспільствах засновується здебільшого через нерозвиненість громадянського суспільства на конкуренції груп еліт у середині авторитарного

режиму. Перехід та його перший етап – лібералізація – починався в багатьох суспільствах (і в Україні також) з ініціативи панівної еліти, авторитарна монолітність якої дала тріщину, а в її середовищі почалась боротьба за домінування між, умовно кажучи, реформаторами та консерваторами, або прихильниками нової (ліберальної, демократичної) і старої лінії розвитку суспільства. Поступово цей розкол набував публічного характеру, оскільки сторони конфлікту починали апелювати до громадської думки, намагаючись мобілізувати своїх прихильників. А це істотно послаблює репресії щодо інакомислячих і стає важливою передумовою до легалізації політичної опозиції, оскільки уможливорює різке зростання кількості незалежних (або відносно незалежних) від авторитарного режиму організацій громадянського суспільства – молодіжних, студентських, екологічних, профспілкових, національних, релігійних та ін., появу перших протопартій, які й стали інституційною основою майбутньої опозиції і поступово “розмивали” монополію на владу однієї політичної сили.

Лібералізація, будучи результатом суперечностей всередині авторитарного режиму, зумовлює появу політичної опозиції як продукту його контрольованого панівною елітою (або її сегментом) реформування. Отже, в Україні, як і інших пострадянських державах, опозицію витворила держава, режим, а не громадянське суспільство, яке в 90-х рр. було слабкорозвинутим, неорганізованим і представленим переважно дисидентськими групами. З цієї причини ці групи не стали основою демократичної опозиції як у східноєвропейських державах. Основою ж такої опозиції стали групи радикальних реформаторів всередині режиму, які за своїми вартісними установками, типом політичної культури та принципами політичної діяльності були близькими та тісно пов’язаними з панівною елітою. Ця особливість формування опозиційних структур стала джерелом суперечностей та труднощів у процесі становлення і самого інституту політичної опозиції, і демократичного реформування українського суспільства, причиною збереження на тривалий час авторитарної сутності нового режиму.

Одночасно, як зазначає Л. Пшеворський, “суперечності в керівництві вказують громадянському суспільству, що політичний простір відкритий для входження у нього незалежних організацій” [7, с. 677]. Це стимулює політичну активність та прагнення інституційної організації опозиційно налаштованих груп і населення, що їх підтримує. Отже, опозиція, що виникає в надрах авторитарного режиму, сприяє розвитку громадянського суспільства та його політичній самоорганізації, що дає змогу не лише артикулювати незадоволення груп населення чинним режимом, але й формувати колективні проекти альтернативного майбутнього, а окремому громадянину – можливість політичного вибору.

Лібералізація як контрольований з боку авторитарної еліти процес, за задумом її ініціаторів, не передбачала подальшого демократичного реформування суспільства, а лише декоративні зміни для збереження й зміцнення влади панівної групи. Тому в рамках лібералізації відсутні умови для інституціалізації політичної опозиції. Проте завдяки проголошенню певних гарантій незастосування репресій проти інакомислячих, створенню умов для політичної самоорганізації, активізації громадянського суспільства, дискусіям між прихильниками різних поглядів на шляхи реформування суспільства, виникненню різноманітних асоціацій, рухів, партій, відносно незалежних від режиму, настає час, коли процеси, які ініціювала авторитарна влада, стають дедалі менше контрольованими, набувають власної логіки розвитку. В їхній основі, з одного боку, радикалізація суспільних настроїв і прагнення суспільства мати додаткові гарантії лібералізації режиму та її поглиблення, які б не залежали від її ініціаторів, з іншого боку, – прагнення радикальних реформаторів мати більше впливу чи влади. Активізація широких верств населення, поява значної кількості політичних організацій та опозиційних партій і є виявом цих процесів. Це, з одного боку, ще більше посилює нестабільність цього етапу переходу та непевність його наслідків, з іншого, створює передумови для демократизації – наступної стадії переходу. Опозиція, за висловом С. Гантінгтона, з’являється на політичній сцені (стає її активним учасником, а не лише декором) саме в міру успіхів демократизації [8, с. 79].

Змістом демократизації є демонтаж авторитарних інституцій, заміна попередньої еліти новою та конструювання демократичних інститутів (партійної системи, прийняття нової

конституції, нового виборчого закону, вибір форми правління, забезпечення реального розподілу властей і т. п.), у рамках яких еліти конкуруватимуть за владу. Бажаних результатів демократизації (тобто просування до наступного етапу – консолідації демократії) можна найуспішніше досягти спільними діями уряду та опозиції, що передбачають переговори та укладення угоди, або “пакту”. Таку модель демократизації С. Гантінгтон називає “кооперацією з необхідності”, коли співвідношення всередині авторитарної панівної еліти між реформаторами і консерваторами (Гантінгтон називає їх “твердоголовими”) таке, що уряд готовий до переговорів, але не в стані ініціювати зміни режиму в напрямку демократії, а прихильники демократії в опозиції настільки сильні, що можуть утримати радикалів всередині опозиції від антидемократичних дій та конфронтації [8, с. 81].

На цьому етапі важливим завданням політичної опозиції в процесах демократизації суспільства є власна готовність і спонукання до політичного діалогу, переговорів панівної групи, в результаті яких і мають бути сформовані політичні інститути та процедури, правила гри (правила боротьби за владу), які визнаватимуться всіма політичними силами і якими вони послуговуватимуться в конкуренції (боротьбі) за владу. Найважливішим (бажаним) результатом взаємодій уряду та опозиції є нормативний консенсус (Д. Сарторі), який передбачає порозуміння щодо спільних інститутів, норм та системи суспільних вартостей. Це важлива передумова до трансформації правління однієї політичної групи, що характеризує авторитаризм, в правління закону, що є ознакою консолідованої демократії.

На цій стадії транзиту переговори й трансакції з панівною групою де-факто перетворюють політичну опозицію у повноправного учасника політичного процесу та комунікації з панівною елітою. А зміни в структурі влади та її інститутів уможливають доступ (часто обмежений і контрольований, як це було в Україні) політичної опозиції до ухвалення політичних рішень в нових інститутах, зокрема в парламенті. Чи приведе це до легалізації і визнання опозиції з боку панівної групи залежить від активності та стану опозиції, ресурсів, які вона має (інституційні, фінансові, ідеологічні, інформаційні й особливо електоральні), її здатністю до консолідації (утворенню блоків, коаліцій). У процесах демократизації у цьому сенсі важливою є діяльність опозиційних партій та лідерів щодо розширення можливостей легальної політичної участі, оскільки підтримка широких верств населення, як показав досвід Помаранчевої революції в Україні, може стати вагомим аргументом у взаємодії та переговорах з панівною групою в еліті. Водночас відсутність у владних структурах і в опозиції нових комунікаційних спроможностей і коаліційного потенціалу може стати суттєвою причиною для продовження та інтенсифікації конфліктів, і, зокрема, тих конфліктів, що існували до початку транзиту [Див.: 9, с. 37]. Окрім того, важливими є й об'єктивні передумови, пов'язані з трансформацією політичної системи, формою правління, наявністю демократичних та громадянських традицій і т. д.

Вважають, що три групи чинників мотивують еліти до переговорів і консенсусу. По-перше, попереднє усвідомлення взаємозалежності політичних груп та конфлікту між ними як джерела значних втрат для усіх груп еліт. Важливим мотивом є й взаємні гарантії недоторканості та безпеки. По-друге, – політична криза (часто посилюється, чи є джерелом економічної), що загрожує соціальним вибухом. По-третє, усвідомлення політичними силами, що демократичні інститути забезпечать гарантії непорушення їхніх інтересів, а конфлікти буде розв'язано в рамках нових демократичних інститутів. Конфлікти в такому сенсі, як зазначає російський вчений А. Циганков, є не лише джерелом виникнення опозиційних груп, але й сприяють їхній інституціоналізації [3, с. 99].

Підтримка досягнутого порозуміння тривалий час вимагає еластичності ініціаторів порозуміння, а також інституцій, які утворюються в результаті порозуміння, зафіксованого в угодах. Порозуміння еліт передбачає також кооптацію нових груп, як повноправних учасників політичного процесу, опозиційних також. Усунення політичних груп після елітних домовленостей вказує на неконсолідований тип політичної системи. Брак порозуміння серед еліти призводить до поляризації еліт та мас і або відсуває в часі, або зовсім унеможливає консолідацію демократії.

Отже, на етапі демократизації її наслідки й результати будуть залежати не лише від реформаторів всередині панівної еліти, але й від опозиції, а загалом кажучи, від їхньої взаємодії і здатності досягнути порозуміння. Позитивні результати демократизації певною мірою залежать і від здатності опозиції виконувати на цьому етапі транзиту нові функції, які полягають у: а) відмові від інтеграції в авторитарний режим; б) відкритому дискутуванні легітимності та ціни авторитарного правління; в) формуванні демократичної альтернативи, що заслуговує довіри і підтримки населення; г) поширенні демократичних стандартів політичної культури та політичної участі серед широких верств населення (демократичній соціалізації).

Розвиток процедурної демократії, тобто спільно вироблені правила та норми політичної боротьби не гарантують загалом демократичної стабільності, але вони є важливою передумовою до розвитку інституту політичної опозиції в перехідний період, оскільки вони гарантують формальну рівність можливостей усіх учасників політичного процесу, який набуває ознак не війни чи підклимної боротьби, а торгу. В авторитарних суспільствах (у транзитних на етапі лібералізації і на початку демократизації) такі правила встановлює група, яка домінує в еліті, її члени ситуативно вирішують дотримуватись чи ні правил гри та встановлених процедур, що формує модель політичного процесу як “боротьби без правил”. Безперечно, спільно визначені правила гри мають бути закріплені в Конституції країни. Але цієї умови недостатньо, потрібно щоб основні політичні сили (владні та опозиційні) свідомо вибрали демократичні інститути та процедури.

Порозуміння, консенсус між елітами, який стосується правил гри та визнання цінностей демократичних інституцій є результатом демократизації і важливою передумовою консолідації демократичного режиму, а отже, і становлення ефективного та повноцінного інституту політичної опозиції. Одночасно ці процеси взаємозалежні й взаємодетерміновані.

В Україні реальні передумови до становлення та функціонування дієвого інституту політичної опозиції з'явилися після перемоги опозиційних сил на президентських виборах 2004 р. Проте деякі особливості пострадянського розвитку українського суспільства ускладнювали та ускладнюватимуть розвиток інституту політичної опозиції й надалі.

Насамперед це авторитарна сутність політичного режиму, в якому можливості боротьби (конкуренції) за владу з боку інших політичних груп, контр-еліт були дуже обмежені. Режим, що функціонував 13 років, намагався мінімізувати ризики пов'язані з політичною конкуренцією. Цьому сприяли, по-перше, збереження влади в руках колишньої партноменклатури після проголошення державної незалежності України з одночасною зміною нею демократичної та національної риторики; зміни еліт, як у Східній Європі, не відбулося. По-друге, функціонування опозиційних груп у напівпрезидентській формі правління, що характеризувалася слабкістю парламенту як центру прийняття рішень, й зменшувало можливості опозиційних парламентських груп впливати на політичний процес та визначення стратегії розвитку суспільства. По-третє, об'єктивною причиною слабкості політичної опозиції в Україні стала і слабкість та функціональна неефективність держави зумовлена і етапом становлення української державності, і глобалізаційними тенденціями кризи держави. Це формувало аморфну, слабку владу і аморфну, без серйозної політичної альтернативи опозицію. Обидві значною мірою залежали від зовнішніх впливів. Аморфність та умовний характер політичної опозиції був зумовлений також відсутністю механізму формування уряду парламентською більшістю і фактичною відсутністю такої сталої більшості в усіх українських парламентах. Ситуаційна більшість у парламенті формувала ситуаційну опозицію. Інкорпорація представників опозиційних груп час до часу “у владу” ще більше посилювала умовність української опозиції та можливість маніпулювати нею в інтересах панівної групи.

Наступна група чинників, які унеможлилювали реалізацію потенційних функцій опозиції у період демократизації, пов'язана зі станом партійної системи, “відсутністю глибоко вкорінених, ідейно та політично окреслених і консолідованих партій та партійних систем”, що, на думку В. Васовича, є однією з відмітних ознак посткомуністичних систем [9, с. 47]. Відсутність соціальної бази, ідеологічної ідентифікації опозиційних партій зумовило їхню інституціалізацію як груп для артикуляції вузькокланових інтересів еліти, а не широких верств населення. Цьому сприяла й

олігархізація влади в Україні, що перетворювало центр розподілу ресурсів у визначальний чинник консолідації різних політичних груп і опозиційних також.

Одночасно цей період опозиційні сили, особливо центристського спрямування, використали для мобілізації ресурсів, збільшення підтримки населення, незадоволених попереднім авторитарним режимом. Їхня перемога на виборах 2004 р. та майбутня політична реформа створюють серйозні підстави для інституціоналізації політичної опозиції, перетворення її в ефективний механізм оптимізації суспільного розвитку. Системна, конструктивна опозиція вкрай потрібна для реалізації демократичних очікувань населення. Поки що ж опозиційне поле України освоюють політичні маргінали, нездатні за своєю сутністю, як і будь-яка несистемна опозиція, до конструктивної діяльності.

1. Даль Р. О демократии. – М., 2000.
2. Dahl R. A. Polyarchy. Participation and Opposition. – London, 1971.
3. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995.
4. Линц Х. Крушение демократических режимов// Проблемы Восточной Европы. – 1993. – № 39-40.
5. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Полис. – 2001. – № 5.
6. Арон Р. Демократия и тоталитаризм/ Пер. с франц. – М.: Текст, 1993.
7. Пшеворский Л. Переходы к демократии// Политология: хрестоматия/ Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000.
8. Huntington Samuel P. Trzecia fala demokracji // Elity. Demokracja. Wybory. – Warszawa: Agencja SCHOLAR, 1993.
9. Див.: Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода-демократизации) // Вестник Моск. ун-та. – Сер.18. Социология и политология. – 1998. – № 2.

SUMMARY

Lesia Uhryn. POLITICAL OPPOSITION IN THE PROCESSES OF DEMOCRATIZATION OF SOCIETY.

Problems of formation of opposition as political institution in transit societies are analyzed here; the influence of political opposition on the processes of democratization, development of democratic institutions, norms and procedures is highlighted in this article. The functions of political opposition during the period of democratization of society are determined here.

Key words: political opposition, political competition, political pluralism, democratization, consensus.

О.ЛЕВКОВА